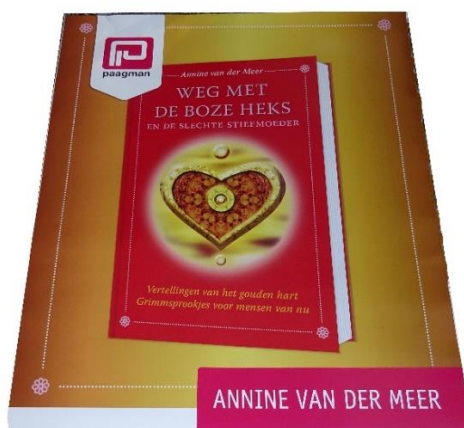

**Feestelijke boekpresentatie op 14 februari
'Weg met de boze heks en de slechte stiefmoeder'**

Annine van der Meer

Op Valentijnsdag 14 februari 2019 gaf ik in Boekhandel Paagman te Den Haag - tegen de achtergrond van een wand vol met grote, knalrode affiches van de cover van het nieuwe boek - een feestelijke en gezellige boekpresentatie. Ik gaf een korte lezing van 30 minuten met PP beelden. Na afloop waren er tal van vragen, gevolgd door een geanimeerde dialoog met de deelnemers. Er was spontaniteit, hartelijkheid en verbinding.

Over Merel en Roos. Aan het eind van de rij mensen die het boek wilden laten signeren stond de moeder van Merel en Roos. Zij vertelde dat zij het paarsgekleurde boek **Vrouw Holle en het Gouden Hart** voorleest aan haar dochters Merel en Roos van zes en vier. Merel, de oudste van zes, wil altijd maar weer het einde van de 'paarse Holle' voorgelezen krijgen... dat moment wanneer Helle onder de poort doorstapt. Dan voelt ze gouden vlokken op zich neer dalen. In haar borst licht een groot gouden hart op...¹ Zij maakte mij echt blij met haar woorden. Daar doe je voor.

Het verschil. Tijdens het vragen halfuurtje vroeg iemand wat het verschil was tussen het nieuwe, knalrode boek 'Weg met de boze heks' en het paarse boek 'Holle en het gouden hart', deel 2 en deel 1 van de serie Sprookjes voor mensen van nu. Dat is er zeker. De drie sprookjes in het nieuwe, rode boek zijn simpeler geschreven, zij zijn veel **makkelijker voorleesbaar** dan de 'paarse Holle'. Daarnaast is de achtergrondinformatie voor volwassenen in kleinere letter **onder** aan iedere pagina vermeld. Hierdoor is dit voor de volwassen voorlezer direct toegankelijk. Daarom is er geen apart deel 2 voor volwassenen.

Een samenvatting van de boekpresentatie

Hier is het dan, het nieuwe boekje, met drie sprookjes, 21 grote tekeningen en met elke pagina aan de hoeken versierd met geïllustreerde randen. Het wordt op Valentijnsdag 2019, de dag van de wederzijdse vriendschap en liefde, geboren. Mijn cadeautje is vanavond ons aller mensbeeld definitief te ontdoen van boze heksen en slechte stiefmoeders. Wat een vreugde, wat een mijlpaal.

Ze kunnen in de prullenbak, die boze heksen en slechte stiefmoeders. Het zijn fossielen uit een 19^e-eeuws verouderd verleden. Wij hebben er zelf lang genoeg mee opgezadeld gezeten. En het erge is dat onze kinderen en kleinkinderen er nog steeds mee zitten, want die 19^e-eeuwse versies met een negatief vrouwbeeld blijven maar voorgelezen worden... Dat 19^e eeuwse heksenmasker mag eraf. Eindelijk...

Waarom durf ik deze bonte bewerking in deze mooie boekhandel waar we omringd worden door zoveel mooie boeken, te doen? Waar ben ik achter gekomen? Wat is er gebeurd met het oude volksverhaal dat door de Grimms werd omgebouwd tot het ons bekende sprookje? Waarom vind ik het belangrijk om dit grote nieuws te brengen?

De bovenbouw en de onderbouw. De wetenschap toont aan dat je in iedere mythe, in ieder sprookje, ja in ieder volksverhaal een dubbele cultuur-laag hebt: een bovenbouw en een onderbouw.² De latere culturen uit de bovenbouw herschrijven de geschiedenis. De geschiedenis is het verhaal van de overwinnaar; geschiedschrijvers staan in hun dienst en schrijven hun versie van het verhaal op. De oudere cultuur in de onderbouw moet verdacht gemaakt worden, anders hebben de overwinnaars geen motief voor hun strijd; de overwonnenen zijn de slechteriken. Dus in de geschriften van de overwinnaars of veroveraars worden de personages uit de oudere cultuur per definitie negatief neergezet. Dat wat vroeger positief was, wordt nu negatief gemaakt. Wanneer we dit schema over de boze heks en de slechte stiefmoeder leggen, betekent dit dat zij in een oudere en egalitaire cultuur kernfiguren zijn geweest. Het zijn steunpilaren van de egalitaire samenleving geweest. Hier gaat het om omkeringen: de wijze vrouw verwordt tot boze heks; de goede moeder tot slechte stiefmoeder.

Wat betekent het woord 'witch' (heks)?

De grondbetekenis van het Proto-Indo-europese woord *werth* of *werth* betekent 'ronddraaien' en 'scheppen'. De (goede) heks is dus oorspronkelijk iemand die goede en mooie dingen schept... Het Engelse woord *witch* komt van *wik* of *weik*: draaien of in een cirkel bewegen: het gaat om het in elkaar draaien van twijgen van planten maar ook bundels van touw, vlas, biezen of riet. De heks hanteert een staf of *wik*. Die word later haar omgevormd en geformeerd tot toverstaf- of stof.³ De benaming de *witch* komt terug in het Engelse *to wick* (kronkelen, draaien, wichelen of ronddraaien). Het Engels kent *Wiccian* of 'magie maken'.⁴ De omzetting van *to wick* en *witch* naar het negatieve wordt later in de bovenbouwculturen *wicked* (slecht).⁵

Ronddraaien of scheppen is heilig. De oerstam *weik* (draaien, bewegen, buigen) of *weih* kan in de tweede betekenis ook 'heilig' betekenen.⁶ Het woord *wicce* en *wichelen* hebben te maken met een heilige handeling en kunnen daarom ook 'voorspellen' betekenen.⁷

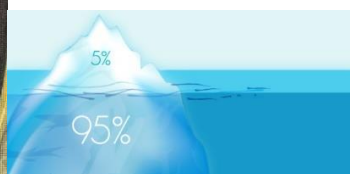
Ook is in het woord *witch* het woord *weid* of *vid* of weten en zien vervat. Vergelijk het woord *veda* in India.⁸ Het gaat om een iemand die voorspelt, een zienares, een profetes.

Waar komt ons woord 'heks' vandaan? In de Nederlanden ontstaat het woord 'hagetisse', zij die de haag, de grens tussen twee werelden overgaat, zij die reist tussen twee werelden, de dagelijkse en de bovennatuurlijke. *Haagtessse* wordt verkleind tot *hesse* en *hezze* en hieruit ontstaat ons woord *hexe* of *heks*.⁹ Het woord *heks* betekent in oude, egalitaire culturen dus in feite '**wijze vrouw**'.

Van een goede heks naar een boze heks. Wetenschappelijk onderzoek toont aan dat allerlei positieve benamingen voor *witch* vanaf 1400 AD van een negatieve betekenis krijgen.¹⁰ Dit is een belangrijk punt en ik herhaal. Vanaf 1400 AD krijgen positieve benamingen van de *witch* en haar handelingen een negatieve betekenis, **1400 is een scharnierpunt**.¹¹ Nu gaat het Engelse woord *werth* of 'scheppen' of 'ronddraaien' betekenen *weird* of 'vreemd'.¹²

Heksen zijn geliefd. Heksen hebben tot 1400 tal van positieve vermogens.¹³ Zij profeten, zij orakelen, zij schouwen in de toekomst, zij leggen dromen uit.¹⁴ Zij helen en genezen met kruiden en mineralen, stoffen uit de natuur. Zij offeren aan de natuurgeesten op krachtplaatsen.¹⁵ Zij beïnvloeden het weer (weermagie).¹⁶ Zij kunnen van vorm veranderen en op hun bezemsteel door de lucht vliegen.¹⁷ Zij zijn thuis in de mysteriën van de onderwereld, daar waar de zielen van de overledenen verblijven.¹⁸ Het zijn 'helfluisteraars'.¹⁹ Een van de namen van de donkere godin van de onderwereld, luidt Hel of Helle of Holle. Ook deze naam krijgt een negatieve betekenis; het wordt omgekeerd in het christelijke woord voor de woonplaats van de duivel: de hel.²⁰

Met andere woorden: de boze heks is oorspronkelijk de wijze vrouw: de grootmoeder, die centraal staat in haar grootfamilie en clan. Zij is de wijze vrouw, de vroede-vrouwe, de vroedvrouw; de genezeres die veel van kruiden en natuurgeneeswijzen afweet. De helderziende en sjamane. Zij beschikt ook over kennis van natuurlijke anticonceptiva waardoor de families van natuurvolken als jagers-verzamelaars en landbouwers niet te groot werden. Anders moet - in het geval van de boerenfamilies - te veel land over te veel zonen verdeeld worden en dat wil men voorkomen.

Het topje van de ijsberg. Wij zien dus bij Grimm het topje van de ijsberg: het 19^e -eeuwse topje. Wij zien alleen de bovenbouw, de toplaag, het dunne buitenste vernisje, het 19^e -eeuwse sausje, dat over de veel oudere volksverhalen gelegd is. Daarnaast hebben de Grimms diverse versies van sprookjes geschreven: de oudsten zijn vrouwvriendelijker dan de laatste versie uit 1857 die wereldberoemd wordt.²¹ Altijd is er die educatieve en moralistische ondertoon.

Zij maken van de wijze vrouw de oze heks, van de goede moeder de slechte schoonmoeder, van de heldin de huissloof. Hun beeld van het kind is dat van een *tabula rasa*, een *onbeschreven blad*; de opvoeders moeten het kind kneden en vormen met discipline en tucht. Jongens en meisjes moeten godsvruchtig leren worden; jongens moedig en sterk; meisjes ondergeschikt en ijverig in huishoudelijk werk. Het vermoeide en overbelaste huissloofje wordt nu in het sprookje geboren.

De oudere volksverhalen vertellen het anders. In 1958 toont Warren Roberts aan dat het Holle-sprookje teruggaat op 900 volksverhalen en varianten.²² Daarvan pikken de Grimms er één uit en maken van de wijze Holle een engel en heksachtige oude vrouw. Brigitte Boothe doet in 1999 onderzoek naar de man-vrouw-verhouding in de sprookjes van Grimm. Zij toont aan dat er meer slechte dan goede grootmoeders bij Grimm voorkomen én die slechte zijn echt heel slecht.²³

Baba Yaga wordt steeds slechter. Hetzelfde onderzoek doet Andreas Johns bij Baba Yaga uit Rusland; hij verzamelt in 2004 meer dan 400 varianten. Hij ontdekt dat – naarmate in de latere versies de cultuur meer patriarchaliseert – het heksachtige karakter van Baba Yaga sterk toeneemt. Haar positieve aspecten komen nu slechts *een derde* van de teksten naar voren.²⁴

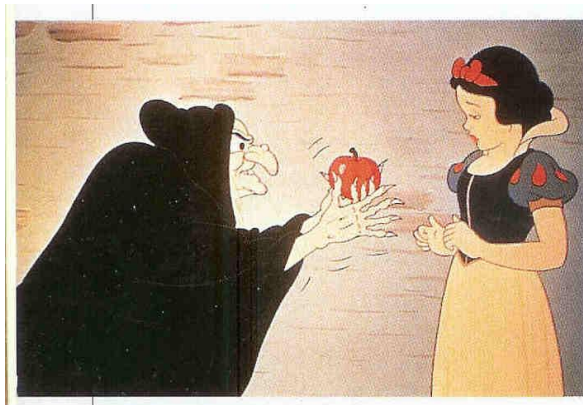
Over de boze fee. Dit betekent dat de boze fee bij 'Doornroosje' ooit een *goede* fee is. Het woord 'fee' hangt samen met het Latijnse *fatum* of 'lot'; ook het Engelse woord *fairy* hangt hiermee samen. De fee is een lotsgodin, vaak verschijnt zij in drievoud.²⁵ Dan komen in het verhaal drie lotsgodinnen voor; zij staan aan de oorsprong van de vrouwelijke drievoud. De 12e fee in 'Doornroosje' wil de koningsdochter, nu zij menstrueert en de volwassen fase ingaat, testen. Zij moet bewijzen karakter, moed, liefde voor dieren en planten en uithoudingsvermogen te hebben. De fee stelt haar voor

bepaalde beproevingen om te zien of zij rijp is de volwassen levensfase in te gaan. In de magische reis in een hoger bewustzijn moet zij bewijzen zich 'magische' handelingen eigen gemaakt te hebben. Dat heeft onder andere te maken met de beheersing van de vier elementen aarde, water, lucht en vuur. Dat heeft te maken met een verbinding kunnen leggen met planten en dieren en het leven op aarde in het algemeen; dat heeft te maken op het omzetten van de stoffelijke wereld, later tot het kitscherige toveren met een toverstaf gedegradeerd. Dat is veel meer dan sloven in de huishouding...

Van goede moeder naar slechte stiefmoeder Dat betekent dat de boze stiefmoeder ooit een liefdevolle moeder is geweest. Zij is de kern van haar grootfamilie en niet de kern van het kerngezin, want dat kerngezin ontstaat pas in het patriarchaat. De dochter uit het eerste huwelijk vormt in bovenbouwculturen een bedreiging omdat zij in egalitaire onderbouwculturen de erfdochter is.²⁶

De omkering. Wanneer en waarom verandert dit beeld van de goede moeder in dat van de slechte stiefmoeder? Dit verandert na 1400, in de 15^e eeuw na Chr. Waarom? Dan ontstaan er de grote heksenvervolgingen. Doel is de bevolking, die uitgedund is door de pest, spectaculair en snel te laten stijgen. De vroedvrouwen vormen de eerste slachtoffers. Zij helpen bij het baren maar hebben ook kennis over anticonceptiva of natuurlijke geboortebeperkende middelen. Nadat zij zijn uitgemoord stijgt het bevolkingsaantal snel en krijgen de vrouwen vele kinderen.²⁷ Tallozen sterven in het kraambed. Dan neemt – zoals er zo wrang in Grimm bij 'Assepoester' staat – 'de man zich een andere vrouw'. En zo wordt pas in veel later tijden, dus na 1400, de slechte stiefmoeder geboren... In de tijd van toenemende verstedelijking die inhoudt dat de mensen hun roots op het land verlaten, leven de mensen in de steden in kerngezinnen, zij zijn hun grootfamilie kwijt.

Bij een sprookje als Sneeuwwitje zien we zelfs dat de figuren van de boze heks en de slechte stiefmoeder in elkaar vloeien. Zij is het summum van alle kwaad; een demon.

De prins als held? En dan die prins op het witte paard. In de sprookjes uit bovenbouw-culturen kust de wakkere held het slapende naïeve en bewusteloze meisje wakker. In oudere onderbouwculturen is het omgekeerd. Zij kust hém wakker; zij brengt hem in een heilig huwelijk tot extasisch hoger bewustzijn; zij baart de voorouders in een eeuwige cyclus van geboorte en wedergeboorte. Dit geloof in wedergeboorte is tot 1850 op het platteland in West-Europa bekend geweest.²⁸ Tot 1800 zien de mensen van het platteland natuurwezens: kabouters, elfjes, feeën, draken etc.²⁹

De prins bij 'Assepoester' helpt de arme en donkere huissloof in haar pantoffel; nu mag het sloofje met hém, de aanstaande koning, trouwen. De rollen zijn omgedraaid. Het is een omkering van de oorspronkelijke situatie waar vrouwen zich een man zochten. Vrouwen zijn in vroege landbouwgemeenschappen belangrijk want zij zaaien en oogsten en zorgen voor het land. De mannen trouwen in binnen haar grootfamilie.

De jongste koningsdochter. En dan al die omkeringen bij de jongste koningsdochter en de betoverde kikkerprins. In de oudste versies gaat het om drie koningsdochteren waarvan zij de jongste is. Zij houdt zich in tegenstelling tot haar twee oudere zusters wél aan haar belofte. Maar in de latere versies

toont zij karakterzwakte en wordt er een strenge vader ten tonele gevoerd, die haar berispt en haar aan haar onder druk zet om haar woord te houden.

En dan in de latere versies, daar groeit de betoverde kikkerpins die oorspronkelijk door háár onttovert wordt, uit, tot de *kikkerkoning* die haar naar zijn rijk voert in zijn wagen. Op de bok zit de koetsier; bij hem breken de ijzeren ringen om het hart wanneer hij zijn prins weer koning weet. De omkering ten top!

De gulden middenweg. Wij keren de personages om. Nu maken al die omkeringen het vrouwelijke weer positief: de boze fee wordt de goede fee, de boze heks de goede heks, de slechte stiefmoeder de eigen moeder. Wat wij echter in de 21^e eeuw niet willen is dat de klepel de andere kant op zwaept en het vrouwelijke boven het mannelijke plaatst. Het is zoeken naar de middenweg.

**De 21^e -eeuwse interpretatie: sprookjes bestaan.
Op naar een kwantumcreatieve benadering**

De grondbetekenis van het woord *witch* is 'ronddraaien' of '**scheppen**'. Zij vervult de belangrijke voorbeeldrol: die van de mens als *co-creator*. Hoe kan dat?

Dat komt omdat de *witches* in staat zijn om te werken met de *subtiële* energieën. Moderne technologie brengt in beeld wat zij met hun innerlijk oog waarnemen. De Russische wetenschapper Semjon Kirlian en zijn vrouw Valentina vinden een nieuwe fotografie uit waarbij zij bepaalde subtiële energievelden ook rond planten waarnemen en die fotograferen.³⁰

De mens heeft zeven lichamen of sferen om zich. Het fysieke lichaam kent ook weer een onderverdeling in zeven lichamen: daarvan zijn er drie vast: *vast-vloeibaar-gas*, denk aan water als *ijs-water-stoom*. Dan volgen vier lichamen van een onzichtbare subtiële energie: *etherisch, sub-etherisch-atomisch en sub-atomisch*.³¹ Die vier subtielere energielagen worden ook wel plasma-energie genoemd.³² Daar wordt veel onderzoek naar gedaan. Je komt dan op het terrein van de kwantum-wetenschap. Het oosten spreekt van Ki, Chi of Prana. De kwantum-wetenschap gaat ervan uit dat materie en energie via interacties van kwanta op elkaar inwerken; elkaar op atomair en subatomair gebied beïnvloeden. Kwantumdeeltjes creëren in hun interactie de fysieke wereld.³³ Alles hangt met alles samen.

Levenskracht of kwantum-deeltje. Wat vroeger 'levenskracht' wordt genoemd, verschijnt nu weer in de kwantum wetenschap in beeld. Ook hier wordt het wederom benoemd als 'levenskracht'. Of het wordt benoemd als kwantum-deeltje. Een wetenschapper als Yuri Kronn stelt dat levenskracht de objecten op afstand beïnvloedt.³⁴ Alles hangt met alles samen. We kunnen ons weer bewust worden van de oneindige mogelijkheden die de natuur ons biedt wanneer wij gaan werken met de subtiële energie of levenskracht., net als de oude goede heksen deden!³⁵ Kennis van levenskracht verandert de perceptie op het leven en je interactie met het universum.³⁶ Wij breken nu uit de een- twee en driedimensionale wereld. We staan op het punt de vierde dimensie in te gaan.

In sprookjes leren de heldinnen en helden hun wil te vormen en hun verbeelding te gebruiken, net als de oude mens dat kon: denk aan Klein Duimpje, hij past in de zeven mijlslaarzen van de reus. Hoofdpersonen van het sprookje communiceren met de natuur op een dieper niveau. Zij leren te scheppen vanuit de wil, de verbeelding en de gedachte.³⁷

Kwantumwetenschap leert ons: Gedachten zijn krachten: positieve krachten geven een enorme power. Mensen zijn medescheppers: co-creators. Je kunt met de bouwstenen van de kwanta werken. Een lelijke gedachte schept iets lelijks. Een mooie gedachte iets moois. Hetzelfde gold/geldt voor een lelijke klank. Dat wist men vroeger.³⁸ Je kunt met klank en bewustzijn de vorm van de materie veranderen.³⁹

Het archaisch bewustzijn kent vermogens die het rationele bewustzijn niet meer heeft en niet meer ziet. Het archaisch bewustzijn kan helderzien; het ziet natuurwezens, het heeft contact met overleden voorouderzielen en weet wanneer die weer willen reïncarneren. Het is belangrijk ons dit oude bewustzijn te herinneren waarin mensen met planten en dieren communiceren en empathie voor deze levende wezens hebben.

De testen. In dit bewustwordingsproces is het belangrijk je donkere kanten te integreren; dat heet 'trouwen met jezelf'; een heilig huwelijk in jezelf sluiten. Het gaat om heel of holistisch of heilig worden. Daarbij vullen telepathie en intuïtie een grote rol.⁴⁰

De hoofdpersonen in het sprookje worden ingewijd en geïnitieerd in het leven. Voorbeelden van initiatie-testen en beproevingen zijn: tegen een monster strijden, schijnbaar onoverwinnelijke hindernissen overwinnen, zogenaamd zinloze raadsels oplossen en onmogelijk lijkende opgaves tot een goed einde brengen. Soms vallen er de termen 'helle-vaart' of 'hemel-vaart'.⁴¹ In beide gevallen gaat het om een afdaling in of een opstijging naar een hoger bewustzijn.

De intentie. Die flexibiliteit, dat speelse, de humor, de levenskracht, de liefde voor het leven, de schoonheid van de natuur, dát wil ik graag aan nieuwe generaties doorgeven; het leven aangaan met kwantumcreatieve vermogens; je eigen leven (her)scheppen. Die levenslust en levenskracht over te dragen, dát te leven en over te dragen: daar werk ik voor, daar leef ik voor. Dat is mijn intentie om dit werk te doen...

Ik roep ieder op een eigen kwantumcreatief sprookje te gaan schrijven. De eigen roeping of missie duidelijk voor de geest te halen. De fouten en valpartijen op de levensweg te beschrijven als kansen en groeimomenten. Alle kansen te zien als openingen of vensters op weg naar een verruimd kwantum-creatief bewustzijn.

Belangrijk is te vertrouwen in een multidimensionale wereld; een stap erin durven te zetten, een sprong te maken. Met passie en vertrouwen je missie, je doelen formuleren. En dan de moed hebben de daad bij de intentie, de gedachte en het woord te voegen. Iemand die dát doet, creëert zijn/haar eigen toekomst en dán wordt het sprookje - mét het *happy end* op het eind - werkelijkheid.

Annine van der Meer, Valentijnsdag, 14 februari 2019.

¹ Annine van der Meer, *Vrouw Holle en het Gouden Hart*, Den Haag, 2018, 73.

² Annine van der Meer, *Vrouw Holle en de verborgen wijsheid in sprookjes*, Den Haag, 2017, 26, 141, 160, 315-316-17.

-
- ³ Van der Meer, *Vrouw Holle en de verborgen wijsheid in sprookjes*, 389.
- ⁴ Van der Meer, *Vrouw Holle en de verborgen wijsheid in sprookjes*, 375.
- ⁵ Van der Meer, *Vrouw Holle en de verborgen wijsheid in sprookjes*, 375.
- ⁶ Van der Meer, *Vrouw Holle en de verborgen wijsheid in sprookjes*, 377.
- ⁷ Van der Meer, *Vrouw Holle en de verborgen wijsheid in sprookjes*, 377 n. 69.
- ⁸ Van der Meer, *Vrouw Holle en de verborgen wijsheid in sprookjes*, 277 n. 72.
- ⁹ Van der Meer, *Vrouw Holle en de verborgen wijsheid in sprookjes*, 378 n. 75.
- ¹⁰ Van der Meer, *Vrouw Holle en de verborgen wijsheid in sprookjes*, 375.
- ¹¹ Van der Meer, *Vrouw Holle en de verborgen wijsheid in sprookjes*, 378 n. 78.
- ¹² Van der Meer, *Vrouw Holle en de verborgen wijsheid in sprookjes*, 377 n. 72.
- ¹³ Van der Meer, *Vrouw Holle en de verborgen wijsheid in sprookjes*, 379.
- ¹⁴ Van der Meer, *Vrouw Holle en de verborgen wijsheid in sprookjes*, 379.
- ¹⁵ Van der Meer, *Vrouw Holle en de verborgen wijsheid in sprookjes*, 379 n. 80.
- ¹⁶ Van der Meer, *Vrouw Holle en de verborgen wijsheid in sprookjes*, 379 n. 81.
- ¹⁷ Van der Meer, *Vrouw Holle en de verborgen wijsheid in sprookjes*, 387 n. 131 tot en met 135.
- ¹⁸ Van der Meer, *Vrouw Holle en de verborgen wijsheid in sprookjes*, 381-82; 387 n. 131 tot en met 135.
- ¹⁹ Van der Meer, *Vrouw Holle en de verborgen wijsheid in sprookjes*, 382 n. 108.
- ²⁰ Van der Meer, *Vrouw Holle en de verborgen wijsheid in sprookjes*, 382.
- ²¹ Van der Meer, *Vrouw Holle en de verborgen wijsheid in sprookjes*, h. 2 'Vrouw Holle, de redactie, 65-79.
- ²² Van der Meer, *Vrouw Holle en de verborgen wijsheid in sprookjes*, 82.
- ²³ Van der Meer, *Vrouw Holle en de verborgen wijsheid in sprookjes* 83, 95.
- ²⁴ Van der Meer, *Vrouw Holle en de verborgen wijsheid in sprookjes* 84, 95.
- ²⁵ Van der Meer, *Vrouw Holle en de verborgen wijsheid in sprookjes*, 228.
- ²⁶ Annine van der Meer, *Weg met de boze heks en de slechte stiefmoeder. Vertellingen van het gouden hart*, Grimmsprookjes voor mensen van nu, Den Haag, 2019, 13 n 6 met verw. naar Assepoester in dat boek n. 14 en 20 met verw. naar *Vrouw Holle en de verborgen wijsheid*, 2017 in sprookjes en *Vrouw Holle en het gouden hart*, 2018.
- ²⁷ Van der Meer, *Vrouw Holle en de verborgen wijsheid in sprookjes*, 12, 372, 373.
- ²⁸ Van der Meer, *Vrouw Holle en het Gouden Hart*, 124.
- ²⁹ Tim Wyatt, *Cycles of Eternity*, Leeds, 2016, 28-29, houdt het op 1800 AD; Van der Meer, *Vrouw Holle en het Gouden Hart*, Den Haag, 2018, 126.

³⁰ Van der Meer, *Vrouw Holle en de verborgen wijsheid in sprookjes*, 579 n. 26.

³¹ Van der Meer, *Vrouw Holle en het Gouden Hart*, 101 afb. [15].

³² Van der Meer, *Vrouw Holle en het Gouden Hart*, 101 afb. [15].

³³ Jenny Elissen, *Van Big Ideas naar Giant Leaps - in een split second. Zet je creativiteit en besluitvorming in kwantummodus*, 2018, 102.

³⁴ Jenny Elissen, *Van Big Ideas naar Giant Leaps*, 105.

³⁵ Jenny Elissen, *Van Big Ideas naar Giant Leaps*, 126.

³⁶ Jenny Elissen, *Van Big Ideas naar Giant Leaps*, 126-127.

³⁷ Van der Meer, *Vrouw Holle en de verborgen wijsheid in sprookjes*, 610, 612.

³⁸ Van der Meer, *Vrouw Holle en de verborgen wijsheid in sprookjes*, 612 n. 25.

³⁹ Van der Meer, *Vrouw Holle en de verborgen wijsheid in sprookjes*, 609, 610, 621: van vorm veranderen.

⁴⁰ Van der Meer, *Vrouw Holle en het Gouden Hart*, 128.

⁴¹ Van der Meer, *Vrouw Holle en de verborgen wijsheid in sprookjes*, 184.